

Список використаних джерел та літератури

1. Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг. – Т. 1. – Москва ; Новосибирск, 1997. – С. 68.
2. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Т. 9 : Январь 1946 – декабрь 1949 г. – М., 1976. – С. 84–93.
3. Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1951 рр. / І. Козловський. – Львів, 1998. – 220 с.
4. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : сб. док. – Т. 5. – М., 1984. – С. 22, 110, 127.
5. Центральний державний архів громадянських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 754.
6. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5165.
7. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 2606.
8. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1470.

Наталія Печеніна

До проблеми визначення кордонів України в умовах Другої світової війни

В статті розглянуто питання врегулювання державних кордонів Української РСР в умовах Другої світової війни та перші повоєнні роки. Основний акцент зроблено на розмежуванні українсько-польських територій протягом 1939–1951 рр.; використано документи міжнародних конференцій в Тегерані, Ялті та Потсдамі, на яких вирішувалося «польське питання». Також у статті розглянуто процес українсько-чехословацького та українсько-румунського територіальних розмежувань 1940–1947 рр.

Ключові слова: розмежування, державні кордони, міжнародні договори.

Печеніна Наталія. К вопросу об определении границ Украины в условиях Второй мировой войны.

В статье рассматривается вопрос об урегулировании государственных границ Украинской ССР в условиях Второй мировой войны и в первые послевоенные годы. Основное внимание уделено процессу размежевания украинско-польских территорий на протяжении 1939–1951 гг.; использованы документы международных конференций в Тегеране, Ялте и Потсдаме, на которых решался «польский вопрос». Также в статье рассматривается процесс украинско-чехословацкого и украинско-румынского территориальных размежеваний 1940–1947 гг.

Ключевые слова: размежевание, государственные границы, международные договоры.

Pechenyina Natalia. To Problem About Delimitation of Borders of Ukraine in the Second World War-Time.

The question about the delimitation of state borders of the Ukraine during the Second World War was analyzed in the article. Attention is spared to the process of delimitation of Ukrainian-Polish, Ukrainian-Czechoslovakia and Ukrainian-Romanian territories during 1939–1951; author used the documents of international conferences in Teheran, Yalta and Potsdame.

Key words: delimitation, state borders, international agreements.

Друга світова війна призвела до значних змін у долі України. Повоєнна Україна в багатьох відношеннях виявилася дуже відмінною від тієї, якою була до війни. Зазнавши значних збитків (зруйнований економічний потенціал, значні людські втрати), вона, проте, значно розширила кордони, та й зросла політична й економічна вага республіки в СРСР. Держава вийшла на міжнародну арену як суб'єкт міжнародного права, докорінно змінився склад населення і, що найважливіше, уперше за багато століть майже всі українські землі опинилися у межах однієї держави.

Територіальні зміни розпочалися після підписання 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького договору про ненапад. До нього додавався секретний протокол, у якому розмежовувалася сфера «обопільних інтересів» у Центрально-Східній Європі. Розмежувальна лінія у Польщі пролягала по Нареву, Віслі і Сану, тобто більша частина міжвоєнної Польщі опинялася в «сфері інтересів» СРСР [2, 153]. В умовах розпочатої Другої світової війни СРСР відмовився від окупації польської етнічної території. Договір «Про дружбу і кордон» від 28 вересня 1939 р. закріплював нову «сферу інтересів» держав. Одним із наслідків зовнішньополітичного курсу Сталіна стало «збирання» українських земель у межах УРСР. У вересні 1939 р. до її складу ввійшли Волинь, Галичина, частина Полісся, що до того

перебували в складі Польщі, у червні 1940 р. – Північна Буковина, Акерманський, Ізмаїльський та Хотинський повіти, які належали Румунії. Територія республіки збільшилася до 560 тис. км², а населення – до 41 млн чол. (за рахунок нових 8,1 млн громадян) [5, 14].

Користуючись можливостями, які випливали з пакту Молотова–Ріббентропа, Сталін пред'явив Румунії 26 червня 1940 р. ультиматум, у якому вимагав повернути Радянському Союзу анексовану у 1918 р. Бессарабію і передати йому населену українцями північну частину Буковини. Румунська армія без бою відійшла з територій, указаних в радянських нотах. Цілком прогнозовано з більшої частини приєднаної території більшовицьке керівництво створило нову союзну республіку – Молдавську [2, 153]. Унаслідок визначення кордонів за етнографічним принципом Українська РСР одержала три з дев'яти повітів колишньої Бессарабської губернії – найбільш північний (Хотинський) і два південних – Акерманський та Ізмаїльський, а також сім районів МАРСР з переважно українським населенням – Ананьївський, Балтський, Валегоцулівський, Кодимський, Красноокнянський, Піщанський, Чорнянський. З Північної Буковини і Хотинщини була утворена Чернівецька область (8,1 тис. км²), а з двох південних бессарабських повітів – Акерманська (з грудня 1940 – Ізмаїльська) область [3, 21].

Питання про західні кордони УРСР знову постало після нападу Німеччини на СРСР. 30 липня 1941 р. в Лондоні було підписано угоду між СРСР та емігрантським урядом Польщі, яка передбачала відновлення дипломатичних відносин та взаємодопомогу у війні проти Німеччини. Ключовим в угоді був пункт, де зазначалося: «Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу» [2, 153]. Це давало польському уряду змогу сподіватися, що СРСР відмовиться від західноукраїнських земель, оскільки зникла будь-яка легітимація кордону, утвореного внаслідок реалізації пакту Молотова–Ріббентропа.

Однак радянський уряд з першими перемогами зайняв досить жорстку позицію в територіальному питанні. Питання про західний кордон України (відповідно і про східний кордон Польщі) активно обговорювали під час Тегеранської, Ялтинської та Потсдамської конференцій лідерів держав антигітлерівської коаліції.

На Тегеранській конференції, що відбувалася у листопаді–грудні 1943 р., керівники країн антигітлерівської коаліції виявили близькість поглядів у польському питанні. Під час четвертого засідання 1 грудня за ініціативою Черчилля розпочалося обговорення питання щодо кордонів Польщі. На його думку, претензії «сильної, незалежної Польщі, дружньої щодо Росії» слід задовольнити, «поза сумнівом, за рахунок Німеччини. Ми були б готові сказати полякам, що це хороший план і що кращого плану вони не можуть чекати» [1, 93]. Й. Сталін погодився з його думкою, та зазначив, що «українські землі повинні відійти до України, а білоруські – до Білорусі, тобто між нами і Польщею повинна існувати межа 1939 р., встановлена радянською Конституцією. Радянський уряд стоїть на точці зору цієї межі і вважає це за правильне» [1, 93]. Таким чином, керівники СРСР, США та Великобританії дійшли висновку, що польський уряд повинен визнати кордоном між СРСР і Польщею лінію Керзона [1, 96].

Зазначимо, що емігрантський уряд Польщі, очолюваний у 1939–1945 рр. послідовно В. Сікорським, С. Міколайчиком і Т. Арцішевським, у питанні післявоєнних кордонів Польщі займав відверто неконструктивні позиції. Ще в жовтні 1939 р. було оголошено, що східний кордон країни повинен залишитися без змін, натомість на півночі та заході польська територія має бути прирощена за рахунок Східної Пруссії та Сілезії. Вказана лінія послідовно витримувалася протягом усієї Другої світової війни і навіть після її завершення. Це призвело до розриву радянсько-польських дипломатичних відносин навесні 1943 р. та до переорієнтації Кремля на співробітництво з прокомуністичними силами Польщі. Паралельно радянська дипломатія демонструвала певну схильність до компромісу, зокрема в питанні встановлення післявоєнного радянсько-польського кордону уздовж так званої лінії Керзона, що означало б «повернення» до складу Польщі приблизно 22 тис. км² території.

Намагання Західних союзників підштовхнути Москву до поновлення співпраці з емігрантським урядом Польщі були марними внаслідок небажання останнього йти на найменші компроміси з Союзом РСР у територіальних питаннях, намагання організувати рух опору в заплілі Червоної армії та інші дії авантюрного характеру. Було очевидним, що виконання територіальної програми польського уряду в повному обсязі можливе лише у випадку нової війни, тепер уже між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції (на це, зрештою, С. Міколайчику в жовтні 1944 р. прямо вказував У. Черчилль). Від березня 1944 р. Великобританія та США почали схилитися до думки про

доцільність реорганізації уряду Польщі, включення до його складу реалістичніших політиків, чиїм завданням стало б порозуміння з Москвою і Києвом у питанні післявоєнного кордону. Певний вплив на позицію Західних союзників мало й розширення прав союзних республік (лютий 1944 р.) та створення зовнішньополітичних органів (НКЗС) Української РСР, визнаного де-факто урядами Великобританії та США.

У липні 1944 р. радянський уряд підписав таємний договір з люблінським урядом, який під контролем радянського керівництва був сформований на території Польщі після вступу радянської армії на її територію [2, 154]. Відповідно до цього документа частина споконвічних українських (частина Підляшшя, Холмщина, Посяння, Лемківщина) земель, де проживало майже 800 тис. українців, передавалася Польщі.

На Ялтинській конференції (лютий 1945 р.) знову було порушено питання щодо українсько-польських кордонів. На третьому засіданні, яке проходило в Лівадійському палаці 6 лютого, Й. Сталін акцентував увагу на тому, що польське питання для СРСР є не тільки «питанням честі, але також й питанням безпеки. Питанням честі тому, що в росіян у минулому було багато гріхів перед Польщею. Радянський уряд прагне заглибити ці гріхи. Питанням безпеки тому, що з Польщею пов'язані найважливіші стратегічні проблеми Радянської держави» [1, 144]. Польща розглядалася радянським керівником як прикордонна країна, котра завжди була коридором, через який «проходив ворог, що нападав на Росію. Достатньо пригадати хоча б останні тридцять років: протягом цього періоду німці двічі пройшли через Польщу, щоб атакувати нашу країну. ...Польський коридор не може бути закритий механічно ззовні тільки російськими силами. Він може бути надійно закритий тільки зсередини власними силами Польщі. Для цього потрібно, щоб Польща була сильна. От чому Радянський Союз зацікавлений у створенні могутньої, вільної і незалежної Польщі. Питання про Польщу – це питання життя і смерті для Радянської держави» [1, 144].

На конференції було визначено, що «... східний кордон Польщі повинен проходити вздовж лінії Керзона з відступом від неї в деяких районах від 5 до 6 км на користь Польщі» [1, 154].

Рішення Ялтинської конференції докладно уточнили на конференції в Москві (серпень 1945 р.), коли був підписаний польсько-радянський прикордонний договір, який визначав перебіг спільного кордону. Договір від 16 серпня 1945 р. між Радянським Союзом і Польщею віддавав Польщі значну частину українських етнічних територій: «...на схід від «лінії Керзона» до ріки Західний Буг і ріки Солокія, на південь від м. Крилів з відхиленням на користь Польщі максимально до 30 км» [5, 14].

У наступний період цей кордон неодноразово «уточнювався», переважно на користь Польщі. Із Львівщини, наприклад, до Польщі повністю чи частково відійшли такі райони: Синівський (0,2 тис. км², 25 092 чол.), Любачівський (0,3 тис. км², 25 092 чол.), Городецький (0,3 тис. км², 22 127 чол.) [3, 19].

Договір від 16 серпня 1945 р. був ратифікований спершу Союзом РСР і лише пізніше – 31 грудня 1945 р. – Крайовою Національною Радою. За тогочасним звичаєм, його було прийнято односторонньо, без дискусій. На так званому «народному референдумі» 1947 р. було винесено на голосування справу західного кордону по Одрі і Нисі Лужицькій. Після ратифікації східної лінії кордону створили змішану Польсько-Радянську Делімітаційну Комісію, яка в період від 7 березня 1946 р. до 27 квітня 1947 р. визначила на місці перебіг кордону.

За межами України на початок Другої світової війни залишалася ще одна велика етнічна українська територія – Закарпаття, яке в березні 1939 р. було окуповане угорськими військами.

Влітку 1942 р. союзники заявили, що не вважають себе зв'язаними Мюнхенською угодою, а СРСР не визнавав її з моменту укладення. Таким чином, Закарпаття мало б знову стати складовою частиною Чехословаччини. Насправді ситуація склалася по-іншому. У радянсько-чехословацьких переговорах з емігрантським урядом Е. Бенеша і в Договорі про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між ЧСР і СРСР (12 грудня 1943 р.) питання про Карпатську Україну вирішувалося на користь Чехословаччини.

Але зі вступом радянських військ на територію Карпатської України ситуація змінилась. Радянське керівництво стало розглядати цей регіон як важливий стратегічний плацдарм для посилення впливу в Центральній та Південно-Східній Європі. Для досягнення своїх стратегічних цілей воно використало антифашистський і національно-визвольний рухи населення краю.

Зі звільненням краю від фашистської окупації вийшли з підпілля і Народні комітети, які стали відігравати роль органів місцевого самоврядування, і комуністи, які 19 листопада 1944 р. створили самостійну Комуністичну партію Закарпатської України. Відновлення чехословацької адміністрації

гальмувалося. Більша частина краю була включена в зону, на яку поширювалася влада радянської воєнної адміністрації.

У таких умовах 26 листопада 1944 р. в місті Мукачеве було скликано з'їзд Народних комітетів. На цьому з'їзді було схвалено Маніфест, у якому говорилося про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини і возз'єднання краю з УРСР. Було обрано Народну раду як верховний законодавчий орган влади Закарпатської України і сформовано уряд. Досить швидко створили всі атрибути державності Закарпатської України – суд, прокуратуру, збройні сили, органи управління на місцях та ін.

Переговори між урядами Чехословаччини та Радянського Союзу закінчилися підписанням 29 червня 1945 р. у Москві радянсько-чехословацького договору про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини та її возз'єднання з Радянською Україною. Кордоном між СРСР і Чехословаччиною визнавався кордон, що існував до 29 вересня 1938 р. між Словаччиною і Підкарпатською Україною [2, 156]. Виступаючи 30 червня 1945 р. на VII сесії Верховної Ради УРСР, М. Хрущов заявив, що український народ уперше возз'єднався в єдиній Українській державі. 22 січня 1946 р. було видано указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення в складі УРСР Закарпатської області. Цей акт одночасно ліквідував без згоди населення Закарпатську Україну як державне утворення.

Таким чином, вирішальним у приєднанні Закарпаття до України став саме етнічний чинник, однак він не був єдиним – свою роль зіграв також адміністративно-територіальний поділ довоєнної Чехословаччини, внаслідок чого невелика частина української етнічної території (2,6 тис. км²), що не була до 1939 р. у складі Підкарпатської Русі, залишилася в складі Словаччини.

Остаточні обриси повоєнних кордонів УРСР сформувалися у процесі україно-польського, україно-чехословацького, україно-румунського територіальних розмежувань та юридичному закріпленні західноукраїнських земель, що увійшли до складу УРСР протягом 1939–1945 рр. 10 лютого 1947 р. під час підписання радянсько-румунського договору, за яким визнавалося право УРСР на Північну Буковину, Хотинщину, Ізмаїльщину, юридично закріплювалися кордони, встановлені в червні 1940 р.

Згідно з «Договором між Польською республікою і СРСР про обмін ділянками державних територій» від 15 лютого 1951 р. до України відійшли землі, розміщені в трикутнику між Західним Бугом та його лівою притокою р. Солокією, взамін території в районі Нижніх Устрик (південно-західна частина Львівщини). Завершив міжнародно-правову легітимізацію західних кордонів республіки радянсько-угорський мирний договір (10 лютого 1947 р.). Унаслідок цього її територія зросла на 12,9 тис. км², а кількість населення – на 800 тис. осіб [5, 14]. Ці події знаменували завершення історичного процесу консолідації українських земель в єдиній державі.

Отже, повоєнний процес урегулювання територіальних питань мав для України такі наслідки: були остаточно визначені та юридично визнані кордони республіки; територія УРСР збільшилася на 110 км²; відбулися демографічні зміни; основну частину українських земель було об'єднано в складі однієї держави.

Список використаних джерел та літератури

1. Тегеран–Ялта–Потсдам : [сб. док.] / сост. : Ш. П. Санаков, Б. Л. Цыбулевский. – 2-е изд. – М. : Междунар. отнош., 1970. – 416 с.
2. Єфіменко Г. Кордони і територія України у XX ст. / Г. Єфіменко, С. Кульчицький // Регіональна історія України : зб. наук. ст. – Вип 2. – К., 2008. – С. 135–160.
3. Заставний Ф. Д. Географія України: у 2-х кн. / Ф. Д. Заставний. – Львів : Світ, 1992. – 472 с.
4. Израэлян В. Л. Дипломатия в годы войны (1941–1945) / В. Л. Израэлян. – М. : Междунар. отнош., 1985. – 480 с.
5. Реснт О. П. Идея соборности Украины і спроби її реалізації в XIX–XX ст. / О. П. Реснт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України, 2004. – Вип. VIII. – С. 7–15.

Андрей Вавринюк

Делімітація польсько-українського кордону в 1944–1948 рр.

На підставі документів архіву Актів Нових, архіву Міністерства закордонних справ, Центрального військового архіву, Національного цифрового архіву, Державного архіву в Любліні, Державного архіву в Перемишлю, Державного архіву в Жешові, а також Державного архіву в Любліні відділу в Хелмі зроблено оцінку формальної